

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA SHAHARSOZLIK VA
BOZOR INFRATUZILMASINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI****Imomov Nodir**

Shahrisabz davlat muzeyi ilmiy xodimi

e-mail: imomovnodir@gmail.com

Tel: +998912110155

ANNOTATSIIYA

Ushbu maqola XIV–XV asrlarda, Movarounnahr va Xurosonda yuz bergan Temuriylar renessansi davrida shaharsozlik san’ati hamda bozor infratuzilmasining o‘zaro uzviy aloqadorligiga bag‘ishlanadi. Maqolada shahar markazlari qanday qilib savdo-sotiq talablari asosida shakllangani, Chorsu, Toqi, Tim va Karvonsaroy kabi me’moriy inshootlarning shahar iqtisodiyotidagi ta’siri chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz va Hirot kabi yirik shaharlarda arxitektura va tijoratning uyg‘unlashuvi o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, temuriylar davri, shaharsozlik, bozor infratuzilmasi, Buyuk Ipak yo‘li, chorsu, tim, karvonsaroy, rabod, shahriston.

Kirish XIV–XV asrlar O‘rta Osiyo tarixida Amir Temur va temuriylar davri sifatida yorqin iz qoldirgan. Bu davr nafaqat siyosiy qudrat va harbiy salohiyatning yuksalishi, balki ilm-fan, madaniyat, me’morchilik va iqtisodiyotning beqiyos darajada rivojlanishi — "Temuriylar renessansi" (uyg‘onish davri) bilan ham harakterlanadi. Sohibqiron Amir Temur markazlashgan kuchli davlat barpo etar ekan, uning iqtisodiy poydevorini mustahkamlashga, xususan, ichki va tashqi savdoni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratdi. "Temur tuzuklari"da ta’kidlanganidek, davlatning qudrati uning xazinasi bilan, xazina esa bevosita qishloq xo‘jaligi va savdo-sotiqning ahvoli bilan o‘lchangan.

Qit’alarni bog‘lovchi Buyuk Ipak yo‘lining asosiy tarmoqlari ustidan nazorat o‘rnatilishi va xavfsizlikning ta’minlanishi Movarounnahr hamda Xuroson shaharlariga (Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Hirot) ulkan miqdordagi xalqaro karvonlar, boylik va tovarlar oqimining kirib kelishiga zamin yaratdi. Bu holat, o‘z navbatida, an’anaviy shaharsozlik oldiga mutlaqo yangi talablarni qo‘ydi. Endilikda shaharlar faqatgina ma’muriy markaz yoki harbiy istehkom emas, balki yirik xalqaro savdo tugunlari, logistika va iqtisodiyot markazlari sifatida qayta rejalashtirilishi zarur edi. Shu tariqa, savdo va bozor infratuzilmasi shaharsozlik san’atini belgilab beruvchi hamda uning qiyofasini shakllantiruvchi eng asosiy omillardan biriga aylandi.

Aynan shu davrga kelib bozorlar tasodifiy, ochiq maydonlardagi tartibsiz rastalar bo‘lishdan to‘xtadi. Ular maxsus me’moriy yechimlar asosida, iqlim sharoitlari

va xavfsizlik qoidalariga moslab qurilgan murakkab arxitektura majmualariga aylandi. Shahar markazlari, asosiy chorrahalar va darvozalar bo‘ylab qad rostlagan *chorsu, toqi, tim, rasta va karvonsaroylar* shahar iqtisodiyotining asosiy qon tomiri vazifasini o‘tadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — Amir Temur va uning vorislari hukmronligi yillarida shaharsozlik an‘analari va bozor infratuzilmasi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tahlil qilishdir. Shahar me'morchiligida savdo inshootlarining tutgan o‘rni, ularning iqtisodiy nazorat va soliq tizimidagi ahamiyati hamda aholi ijtimoiy hayotiga ta'sirini o‘rganish orqali o‘rta asrlar sharq urbanizatsiyasining o‘ziga xos qonuniyatlarini chuqurroq anglash mumkin. Tarixiy manbalar, jumladan, Ruy Gonsales de Klavixo kundaliklari, temuriylar davri tarixchilarining asarlari va arxeologik tadqiqotlar xulosalari bu ikki sohaning qanchalik bir-birini taqozo etganini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Amir Temur va temuriylar davri (XIV asr oxiri – XV asr) Movarounnahr va Xuroson hududlarida iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotning misli ko‘rilmagan darajada yuksalgan davri hisoblanadi. Markazlashgan qudratli davlatning tashkil etilishi, xavfsizlikning ta'minlanishi va Buyuk Ipak yo‘lining qayta jonlanishi shaharlarning tezkor rivojlanishiga olib keldi. Bu davrda shaharsozlik shunchaki binolar qurish emas, balki davlat qudratini, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettiruvchi yirik siyosiy va iqtisodiy jarayonga aylandi. Ushbu jarayonda, ayniqsa, savdo-sotiq munosabatlari shaharsozlikning umumiy prinsiplarini belgilab beruvchi eng muhim omillardan biri bo‘ldi. O‘rta asrlar islom shaharsozligi an‘analariga ko‘ra, shaharlar asosan uch qismdan iborat bo‘lgan: **Ark** (hukmdor qarorgohi), **Shahriston** (aslzodalar va harbiylar yashaydigan ichki shahar) va **Rabod** (hunarmandlar va savdogarlar yashaydigan tashqi hudud). Temuriylar davrida bu an‘anaviy tuzilmada quyidagi jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi:

Rabodning iqtisodiy markazga aylanishi: Ilgari shaharning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti asosan Shahristonda kechgan bo‘lsa, Temuriylar davriga kelib aholining ko‘payishi, hunarmandchilik va xalqaro savdoning o‘sishi natijasida iqtisodiy faollik Rabodga ko‘chdi. Rabod hududlari keskin kengayib, yangi mahallalar, hunarmandlar ustaxonalari va eng yirik savdo majmualari aynan shu yerda qad rostladi.

Monumentallik va muhtashamlilik: Amir Temur shaharsozlikda yirik o‘lchamlarga va binolarning salobatligiga alohida e'tibor qaratdi. "Bizning qudratimizga shubha qilsangiz, biz qurdirgan binolarga boqing" degan tamoyil asosida shaharlarda ulkan jome masjidlari (Bibi-Xonim), madrasalar, maqbaralar (Go‘ri Amir, Shohizinda) va saroylar (Oqsaroy) qurildi. Bu binolar shaharning dominant (eng ko‘zga tashlanadigan) ob'ektlari bo‘lib xizmat qildi.

Me'moriy ansambl va "Qo'sh" prinsipi: Binolarni yakkaxon emas, balki bir-biriga uyg‘unlashtirib, qarama-qarshi qilib (masalan, masjid va madrasani yuzma-yuz)

yagona me'moriy ansambl shaklida qurish qoidasi amaliyotga keng joriy etildi. Bu shaharning estetik va tartibli qiyofasini ta'minladi.

Infratuzilma va obodonlashtirish: Shaharlarda toza ichimlik suvi va irrigatsiya tizimlari (ariqlar, korizlar, ko'priklar, tosh hovuzlar tarmog'i) mukammallashtirildi. Shaharlar atrofida "bog'i e'ram"larga monand yashil hududlar (Amir Temurning mashhur 14 ta bog'i) barpo etildi, asosiy ko'chalarga tosh yotqizildi. Savdo davlat xazinasini boyituvchi va mamlakatni farovon qiluvchi qon tomir bo'lgani sababli, shaharsozlikning barcha rejalari tijorat manfaatlariga va xalqaro karvonlarga qulaylik yaratishga moslashtirildi. Temuriylar davrida bozor shunchaki tovar almashinadigan ochiq maydon emas, balki qat'iy rejalashtirilgan arxitektura tarmog'iga aylandi.

Markaziy tranzit va savdo ko'chalari: Shahar darvozalaridan boshlanib, markazga qarab yo'nalgan keng ko'chalar barpo etildi. Ular xalqaro karvonlarning shaharga kirib kelishi va harakatlanishi uchun asosiy arteriya edi. Ispaniya elchisi Ruy Gonsales de Klavixo ta'riflagan Samarqanddagi markaziy savdo ko'chasi bunga yorqin misoldir. Ushbu ko'chaning usti xaridorlar va tovarlarni yomg'ir hamda oftobdan asraydigan maxsus gumbazsimon bostirmalar bilan yopilgan, ikki yoni bo'ylab esa tizimli do'konlar joylashgan edi.

Chorsu: Asosiy ko'chalar chorrahasida joylashgan, usti katta gumbaz bilan yopilgan markaziy savdo va sarroflik (pul almashtirish) inshooti. U shahardagi harakatlanish oqimlarini o'zaro bog'lagan.

Tim va Toqilar: Qimmatbaho matolar, ipak, zargarlik buyumlari kabi noyob tovarlar sotiladigan mustahkam, derazasiz, qalin devorli savdo binolari. Ular ham tovarlar xavfsizligini ta'minlagan, ham arxitektura jihatdan shaharga ko'rk bergan.

Karvonsaroylar: Shahar ichida va darvozalar tashqarisida ulkan karvonsaroylar qurilgan bo'lib, ular xorijiy savdogarlar uchun ham mehmonxona, ham boj yig'iladigan bojxona, ham ulgurji bozor vazifasini o'tagan.

Ijtimoiy, diniy va iqtisodiy markazlarning uyg'unlashuvi: Bozorlar va savdo rastalari ko'pincha masjid, madrasa, xonaqoh va hammomlar majmualari tarkibiga kiritilgan (yoki ularga vaqf mulki sifatida birlashtirilgan). Jome masjidlari atrofida doimiy qizg'in savdo-sotiq maydonlari shakllangan. Bu arxitektura insonlarning ham diniy, ham maishiy-iqtisodiy ehtiyojlarini bir nuqtada hal qilish imkonini bergan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur va temuriylar davrida shaharsozlik hamda bozor infratuzilmasi bir-birini to'ldiruvchi, uzviy bog'langan yagona ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmga aylandi. Buyuk Ipak yo'li orqali kelayotgan ulkan xalqaro karvonlar va savdo oqimi an'anaviy shahar tuzilishini tubdan o'zgartirib, iqtisodiy faollikning Rabod qismiga ko'chishiga sabab bo'ldi. Shaharsozlik endilikda faqat mudofaa yoki boshqaruv manfaatlariga uchun emas, balki bevosita xalqaro savdoni qulaylashtirish

maqsadida rejalashtirila boshlandi. Bozorlar oddiy ochiq maydonlardan qat'iy rejalashtirilgan, mustahkam va iqlim sharoitlariga moslashgan murakkab me'moriy majmualarga (chorsu, toqi, tim, karvonsaroy) aylantirildi. Bu maxsus inshootlar nafaqat noyob tovarlar va savdogarlar xavfsizligini kafolatladi, balki davlat boj va soliqlarini tizimli yig'ish imkonini ham yaratdi.

Eng muhimi, savdo markazlarining jome masjidlari, madrasalar va ijtimoiy inshootlar bilan yagona arxitektura ansambli sifatida barpo etilishi shaharlarda diniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning mukammal uyg'unlashuvini ta'minladi. Temuriylar davrida asos solingan ushbu shaharsozlik va tijorat an'analari Movarounnahr va Xuroson shaharlarining betakror qiyofasini yaratib, jahon sivilizatsiyasi va O'rta Osiyo me'morchiligi tarixida o'chmas iz qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Temur tuzuklari" (Forschadan Alixon So'g'uniiy va Habibullo Karomatov tarjimasii). Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2005.
2. Ruy Gonsales de Klavixo. "Samarqandga, Amir Temur saroyiga kundalik yo'l xotiralari" (1403-1406). Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Pugachenkova G.A. "Temuriylar davri me'morchiligi". Toshkent, 1996.
4. Axmedov B. "Amir Temur". Toshkent: Yozuvchi, 1995.
5. Sharafiddin Ali Yazdiy. "Zafarnoma". Toshkent: Sharq, 1997.
6. Asqarov A.A. "O'zbek xalqi tarixi". Toshkent: O'qituvchi, 1993.
7. Mukminova R.G. "XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Samarqand va Buxoroda hunarmandchilik". Toshkent, 1976.